

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.05.94-106>
УДК 821.161.2-311.6 Загребельний

Михайло НАЗАРЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент
Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бульв. Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601
e-mail: petrogulak@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3650-162X>

**ДВОЗНАЧНІСТЬ ІНТЕРТЕКСТУ:
ДЖЕРЕЛА Й ФУНКЦІЇ ЦИТАЦІЙ
У РОМАНІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО
«Я, БОГДАН (СПОВІДЬ У СЛАВІ)».
Стаття перша**

У статті на прикладі численних алюзій прозаїка до творів світового письменства продемонстровано, що однозначність ідеологічного змісту роману істотно ускладнюється завдяки введенню в текст прямих і прихованих цитат з авторів, що жили вже після Хмельниччини: розповідач цитує як українських (Митрофан Довгалецький, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Олекса Стороженко, Михайло Коцюбинський, Володимир Сосюра та ін.), так і зарубіжних письменників (Вільям Фолкнер, Анна Ахматова, Борис Пастернак). Анахронічні цитати формують образ гетьмана як утілення всієї української історії та культури у світовому контексті, а прихований інтертекстуальний діалог підважує цілком офіційні тези, висловлені експліцитно.

Ключові слова: історичний роман, інтертекст, інтенція тексту, де-конструкція, анахронізм.

Роман Павла Загребельного «Я, Богдан (Сповідь у славі)» був уперше опублікований 1982 р. в журналі «Вітчизна» й наступного року вийшов книжкою у видавництві «Радянський письменник». Сенси твору і його поетику почали

Цитування: Назаренко М. Двозначність інтертексту: джерела й функції цитаций у романі Павла Загребельного «Я, Богдан (Сповідь у славі)». Стаття перша // Слово і Час. 2022. № 5 (725). С. 94—106. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.05.94-106>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

одразу аналізувати в рецензіях [7], критичних статтях [12] і літературознавчих монографіях [23, 177—190]. У цих студіях розглядали переважно головні теми роману (доля народу, особистість в історії, історичний чин у перспективі вічності, «возз'єднання братських народів») і його наративну структуру, яка справді не має паралелей в українській прозі: розповідач — це водночас Богдан Хмельницький, який помирає 1657 року в Чигирині, і пам'ятник гетьманові на площі його імені, перед Софійським собором.

Однак праць, у яких поетика й ідеологія роману трактувалися б на глибших рівнях їхньої взаємодії, було небагато. Ідеться насамперед про статті Марка Павлишина (1985) [17] та Ніли Зборовської (2011) [11]. Однак і в цих дослідженнях на перший план не виходила проблема інтертексту: про полемічність твору писали нерідко, проте переважно без конкретики [див., напр.: 6, 161, 191; 23, 188; 13, 268; 4, 27—28]. М. Павлишин побачив у цитатній насиченості роману спадок бароко:

Барокова риторика вважала посилання на авторитети переконливим способом аргументації, Загребельний теж. Він радо й багато цитує з козацьких літописів, з дум, навіть з пізніших джерел (Шевченко, Сковорода), він подає повністю листи й документи (більшість з яких є його власного пера), він називає безліч істориків [17, 69].

Н. Зборовська тезово, але точно вказала, що «Я, Богдан» — роман «інтертекстуальний, він зітканий із численних цитат і позицій; у них моделюються різноманітні уявлення про Б. Хмельницького, із якими вступає в полілог письменник, пропонуючи власну версію образу українського гетьмана» [11, 12]. Якраз природі, структурі й функціям цього полілогу і присвячено пропоновану статтю. Звеличення вічного єднання України з Росією та прокляття всім, хто це єднання заперечує, можуть, за жорсткою увагою М. Павлишина, викликати в читача «фізичну огиду» [17, 63]; проте дослідження інтертексту дещо ускладнить цю емоцію.

Роман Загребельного наочно ілюструє різницю між інтенцією автора й інтенцією тексту, яку теоретично обґрунтував Умберто Еко. Іntenції (біографічного) автора заявлено у творах радянського періоду (інтерв'ю) і пострадянського (стаття «Великий, славний. Чи не дуже?» [8, 145—154]). Навіть з огляду на час їхньої появи, ці автокоментарі неминуче ідеологічно ангажовані й не обов'язково збігаються із творчим задумом письменника та його втіленням. Натомість інтенцію тексту, тобто текстуальну стратегію роману, можна прочитати й реконструювати. Особливу увагу слід звернути на ті точки породження смислів, де виникають напруга й суперечності між різними рівнями тексту — передовсім між прямим висловлюванням й інтертекстуальним підтекстом. Таким чином, визначення інтенції тексту є водночас його деконструкцією (у деррідівському сенсі слова).

Цитаті та наратив

Структура розповіді в романі складніша, ніж може видатися. Подумки розмовляючи зі своїм альтер еґо, покійним Самійлом Зоркою (писар і діарист, згаданий у літописі С. Величка; імовірно, вигадана особа),

Хмельницький каже про кохану: «Поки живе її тіло, жінка не думає ні про душу, ні про розум. Та повернуся до початку своєї оповіді. Як там сказано? Коли засинають втомлені любовцями закохані. Я закоханий, отже не сплю» [10, 386—387]. Уві сні Богдан переноситься з 1649 р. «до початку своєї оповіді», тобто в другий абзац роману (пор.: [10, 7]), де розповідь веде вже Хмельницький-пам'ятник. Наратив твору стає чимось на кшталт стрічки Мебіуса, де герой існує поза часом і в кожній часовій точці водночас. Як формулює це розповідач: «То був час у часі, те, що ставало “опісля” (post hoc), вже було й “перед” (propter hoc)» [10, 10].

Саме тому Богдан бачить свою посмертну долю то гадає («Мабуть, коли я вмеру, то дух мій теж не в спокоїтсья, як колись тіло, і літатиме по всій землі нашій...» [10, 101]), то певно («Я не вмер у Чигирині й не похований у Суботові» [10, 435]), бачить поза часом своїх поплічників («Стояли переді мною не тільки тут, не тільки нині, а й десь у минулих днях, стояли і в майбутті, знав уже, що з кого вийде, хто куди піде, що вчинить, славою чи ганьбою вкриє свою голову...» [10, 271]) і не бачить їхнє майбутнє впритул («Поки був я живий, багато чого приховувалося від мене...» [10, 449]), проголошує свою посмертну «сповідь у славі» та водночас залишається безпорадним і німим спостерігачем («Я жив а чи вже вмер, приречений був вічно лежати мов у скляній труні, все бачити, все помічати й розуміти — тільки ні сказати, ні втрутитися, ні спалахнути гнівом» [10, 441]).

Не дивно, що ключовий принцип інтертекстуальності роману виголошується саме в тому, цитованому вище фрагменті, де «тепер» XVII ст. переходить у «тепер» XX: «Хай зберуться живі, мертві і ще не народжені, хай пролунають голоси зблизька і здалека, з минулого й прийдешнього, хай промовлять усі великі й безіменні» [10, 387]. Принципова монологічність роману ускладнюється не лише через уведення цитат, із якими полемізує герой (про що йтиметься далі), а й через наповнення Богданової сповіді маркованими чи немаркованими уривками з текстів значно пізніших часів, як-от відсилкою до поезії Шевченка у процитованому реченні.

Найбільш інтертекстуально насиченими, природно, виявляються ті фрагменти роману, в яких дія виходить за межі часу, і йдеться не лише про посмертне існування Хмельницького чи його межові досвіди. Під час подорожі із Чигирини до Варшави, їдучи «вже вкотре тими самими шляхами» [10, 38], гетьман думає про вічну долю своєї країни: «Скільки й живе Україна — повно в ній удів, так ніби записано в книгах віщих навіки бути їй *удовицькою землею*. <...> Ніколи не знали ми тоді, куди їдемо, куди нас ведуть, де ми сьогодні, а де будемо завтра, хтось нас завжди вів, хтось знав, а ми не знали нічого, безжурні, *як вітер, як трава і вода*» [10, 38—39] (тут і далі курсив мій). Неважко тут побачити ремінісценцію із Шевченкового «Сну», який узагалі відіграє значну роль в інтертексті роману («Плач, Україно! / Бездітна вдовице!» [27:1, 277]), і майже пряму цитату з вірша В. Сосюри («як вітер, і трави, і води...» [27:1, 353]). Заклик «Любіть Україну!» не проговорюється, але вгадується.

У багатьох випадках прихована цитата не виконує прямих ідеологічних функцій; вона радше маркує причетність Хмельницького до великої, усесвітньої історії та культури. «Народ лле потоки *крові, поту й сліз*, а гетьман лле потоки слів... <...> *Шкода говорити!*» [10, 275] — славетні слова Черчилля поєднуються з відомою за історичними джерелами фразою Хмельницького, поєднуючи (і протиставляючи!) двох рознесених у просторі й часі діячів. Фраза «Та ні, я не вмер, я ще живий...» [10, 477] знаменує перетворення Хмельницького на «вічного революціонера» з «Гімну» І. Франка. «Але *минуло не вмерло і не вмирало ніколи. Воно ще й не минуло*, воно триває далі у всьому...» [10, 10] — це дослівна (і то хрестоматійна) цитата з п'єси Фолкнера «Реквієм за черницею», яку Загребельний раніше використав, трохи перефразувавши, у романі «Смерть у Києві»: «Минуло ніколи не вмирає. В цьому жах, але й радість також» [9:3, 223]. Це не лише розвиток і підтвердження наведеного раніше фрагмента про «час у часі», а й омаж Загребельного письменникові, якого він називав одним зі своїх учителів¹.

Спробу Хмельницького втекти в особистий простір із великого історичного часу борні та крові («Не кажучи нікому нічого, щойно пригріло сонечко майове, щойно забриніла бджола, проросло зело і защебетало листя теплом, я взяв Мотронку і зник з Чигирина, щезнув, сховався й заховався од світу...» [10, 449]) описано «на тлі» «Intermezzo» Коцюбинського — аж до прямої цитати з новели («Мав з собою кількох козаків вірних, що стерегли вже й не мене самого, а хіба що *мою втому*» [10, 450]).

Так Хмельницький на рівні не лише декларацій, а й інтертексту стає втіленням того, що було до і прийде після нього в українській культурі (ще раз наголошу: в усесвітньому контексті).

Кілька разів виринають і цитати з російської літератури. «*О, коли б же знав, що так буває, коли пускався на битву з історією й за історію*» [10, 494] — пор.: «О, знал бы я, что так бывает, / Когда пускался на дебют, / Что строчки с кровью — убивают, / Нахлынут горлом и убьют!» (Борис Пастернак) [18, 303]. «*Тьмяніє золото, іржавіє булат, кришиться мрамур, і граніт розтріскується, смерть* витає над усім сущим, тільки дух безсмертний...» [10, 18] — пор.: «Ржавеет золото и истлевет сталь, / Крошится мрамор — к смерти все готово. / Всего прочнее на земле печаль. / И долговечней — царственное слово» (Анна Ахматова) [2, 226]. Протиставлення Катіліни і Цицерона з наданням переваги першому [10, 18, 20], імовірно, походить від статті Олександра Блока «Катіліна». Коли Богдан чує, крім власного голосу, чужі й називає себе «незавершеним» («Я прислухаюся до всіх слів людських і до всіх думок світу про мене — тільки тоді я безкінечний, вічно живий, незавершений і вільний, і в цьому чудо і одкровення» [10, 342]), він непрямом

¹ Чи є назва «Я, Богдан» алюзією на книгу Роберта Грейвза «Я, Клавдій» — історичний роман, також сповнений анахронізмів, — сказати неможливо. «Клавдія» на початку 1980-х іще не було перекладено ані українською, ані російською, проте це не означає, що Загребельний його не читав англійською чи польською.

посилається на філософію Михайла Бахтіна: «Поки людина жива, вона живе тим, що ще не завершена і ще не сказала свого останнього слова» [3, 63]. «...нова художня позиція автора стосовно героя в поліфонічному романі Достоевського — це всерйоз здійснена й до кінця проведена діалогічна позиція, яка утверджує самостійність, внутрішню свободу, незавершеність і невирішеність героя. <...> Цей великий діалог у Достоевського художньо організований як не за крице ціле самого життя, що стоїть на порозі» [3, 74].

Деколи анахронічні цитати маскуються. Позачасові роздуми Хмельницького («Мисль моя ширяла у найдалших високостях, тіло рвалося за нею, став я безплотним...») супроводжують рядки з пісні: «Білих ручок не ламай, ясних очок не втирай...» [10, 470]. Читач може не одразу збагнути, що цитується пісня не XVII, а XVIII ст. («Їхав козак за Дунай...»). Ще менш очевидні випадки: Богдан згадує «славетного Бояна» [10, 387] і двічі наводить уривки з «Повчання Володимира Мономаха» [10, 56, 70], хоча і «Слово о полку Ігоревім», і «Повчання...» були знайдені й опубліковані лише наприкінці XVIII ст. Термін «зворотна перспектива» [10, 380] у XVII ст. ще не існував.

Не названо прямо ні автора «пишних слів про те, щоб слава козацька розпустилася всюди, як перами пава, щоб зацвіла, як рожа в літі» [10, 99], тобто Митрофана Довгалевського, ученого й письменника першої половини XVIII ст., ні «давнього граматика», котрий ледь міг повірити, що «українська мова дає змогу “естественно изображать страсти и сколь приятно шутить”» [10, 15], тобто Олександра Павловського. (У журнальній публікації ім'я останнього згадувалося, тож його «анонімізація» в книжковому виданні — свідоме рішення. Звернімо увагу на те, що Павловський — «давній граматик» стосовно часу читача й Богдана-пам'ятника, а не Богдана-гетьмана.) «Через двісті літ занадто тверезий і злий правнук п'яних, як він вважав, прадідів кине нам крізь віки слова зневаги до нашої слави і честі, звинуватить у розбишацькому розливі крові без усякої людської мети, в тім, що “нелюдська жорстокість вигублювала городи й села, засіваючи в будущині саму темноту”» [10, 294—295]. Ідеться про П. Куліша, а цитовано його «Мальовану Гайдамащину» [14, № 9, 351]. До речі, і Біблію розповідач принаймні один раз цитує в перекладі Куліша («Байдужий люд, а земля простора» [10, 72] — Суддів 18:10 [22, 252]).

Усі ці випадки розраховані на читача з неабияким знанням історії української культури (сьогоднішньому дослідникові, озброєному гуглом, певна річ, значно легше). Водночас перифрастичні наймення часто якраз *має* розшифрувати читач, котрому неважко здогадатися, що «наш перворозум» [10, 53] — це Сковорода («Перший розум наш...» — рядок із «Індустріального сонета» М. Вінграновського і назва статті І. Дзюби про мандрівного філософа [5]: обидва твори були надруковані в «Літературній газеті»/«Літературній Україні», коли цим виданням керував Загребельний). За означенням «вогнепальний протопоп» [10, 397] угадується ідеолог російського старообрядництва Авакум.

Пряме називання імен осіб, що жили значно пізніше від Хмельницького, трапляється в романі нечасто (Сковорода, Шевченко). Переважно це імена перекладачів поетичних цитат, зазначені у примітках (Іван Франко, Борис Тен, Леонід Первомайський). До речі, кому належать підрядкові примітки, однозначно встановити неможливо. Деякі — точно Хмельницькому [10, 328], деякі — Загребельному, який пояснює певні деталі, згадуючи Богдана в третій особі [10, 349], і «перекладає» монолог свого героя сучасною українською; у рамках поетики роману авторство більшості приміток встановити неможливо.

Полемика й діалог

Чітко вказати, що саме має бути очевидним для читача, а що ні (тобто, за термінологією У. Еко, наскільки має відрізнятися обсяг енциклопедій зразкового й емпіричного читачів), вочевидь, неможливо. Але будь-який читач має усвідомити сам принцип анахронічного цитування і те, що деколи розповідач вступає з авторами першотекстів у діалог, а деколи відверто полемізує.

«Гей, гетьманська *сльоза*! Яка ж вона пекуча, гірка і *тяжка*, та яка ж і солодка, вже в захваті й просвітленості, не було в ній ні *кривавості*, ні *пекельного чаду*, ні *диявольського курива*, була то чоловіча сльоза, мужня, чиста й скупа» [10, 227]. Це антитеза до монологу про козацьку сльозу (козацьку, але не гетьманську!) з оповідання Олекси Стороженка «Кіндрат Бубненко-Швидкий»:

...козача *сльоза важка*... а як же видавають її з ока, то горе і людові, і краю, і годині!.. Викочувалася вона не раз на Україні за Наливайка, Острияниці, Полурусі, Богдана і за моєї вже пам'яті — при Залізнику. <...> То гуляла скажена наша недоля: то вихопиться вона полом'ям і спалить кілька городів, сел і містечок; то хлине кривавою хвилею і затопить тисячі людей; то розстелиться по краю пекельним чадом і на десятки літ не опам'ятується народ од того диявольського курива... [21:1, 247—248].

(Більшість згадок про Максима Кривоноса в Загребельного, з великою ймовірністю, відсилають до роману того ж Стороженка «Марко Проклятий».) «...хіба може бути грішним цілий народ, хіба може він стати недужим, хіба може загинути?» [10, 8] — не настільки пряма антитеза до Франкового «Народе мій, замучений, розбитий, / Мов паралітик той на роздорожжю» [24: 5, 212]. Богдан «віру... зберіг вітцівську і *пантофлю в папи цілувати* не став би й під мечем занесеним!» [10, 17] — мабуть, відсилка не лише до крилатого виразу, а й до фіналу Тичининового циклу «Замість сонетів і октав». Так само гадано можна припустити, що твердження «безсмертними можна стати лиш маючи доволі мерців і кладовищ у своїй землі. Кладовища історії» [10, 185] непрямо полемізує з образом Наддніпряниці як «давнього кладовища української історії» [16:3, 443] з першої редакції «Кайдашевої сім'ї».

Особливе місце посідають художні твори про Хмельницького, які написали попередники Загребельного, і не лише радянські. Жоден із

них не названий прямо, лише процитований. «Які слова!» [10, 42] — знущально вигукує Богдан, читаючи роман Івана Ле. «Не така [була Ганна Сомко], як написано буде про неї через триста літ» [10, 50] у того ж прозаїка. «Тільки люди з холодними серцями можуть таке твердити, та ще й вірити» [10, 215], — коментує Хмельницький уривок із «Переяславської ради» Натана Рибак, присвячений Мотроні. «Що може бути далше від істини?» [10, 380] — питає він, зацитувавши роман Михайла Старицького «У пристани». В усіх випадках ідеться про внутрішній світ або приватні справи гетьмана: ідеологічного боку творів розповідач ніби й не торкається, але фактично дезавує все, написане попередниками.

Найбільше дістається, звісно, Г. Сенкевичу: його теж не названо прямо, але текст не залишає сумнівів, про кого йдеться. «Чи почуто мої слова? Аж через двісті літ дійшли вони до слуху письменника, що написав про мене книжку — ворожу та образливу, назвавши її моїми ж словами: вогнем і мечем» [10, 20]. Сенкевич, з'явившись у першому розділі роману, і далі виринає з певною регулярністю: «неприятний до нас письменник напише про цих людей слова образливі» [10, 133], «неприятний автор» [10, 292], «[я] нічим не нагадував того описаного злою рукою гетьмана» [10, 413], «яка марнота вимислу!» [10, 413].

Навіть погода в рік перед повстанням протилежна тій, що описана в Сенкевича: «Зима була тяжка для всього живого. Морози стояли такі, що дерева в лісі тріскалися і птахи вмирили на льоту, снігами загорнуло землю непробивними, весна довго не приходила...» [10, 126]. У Сенкевича зима, навпаки, тепла. (Загребельний, вочевидь забувши про попередню антитезу, згодом твердить: «Зима негодяща була, не виморозило яечок [сарани]» [10, 260].) Натомість перелік зловісних передвісників («Знов лютували стихії й лиха. Сарана, затемнення сонця, мітла в небі, а у Варшаві бачено над містом могилу і хрест вогнистий у хмарах. Казано, що то знак війни великої й кривавої» [10, 127]) — прямий парафраз початку «Вогнем і мечем». Саме як паралелі й контрасти до роману Сенкевича мають читатися кілька епізодів «сповіді у славі»: напад на Богдана, зустріч із ханом під Збаражем, навіть цілком історичний епізод героїчного вчинку пана Скшетуського. «Достовірність» монологу Хмельницького протиставляється «вигадці» Сенкевича, і до того ж вигадці, неприятній до українців. Тому й Скшетуський, «вельми красивий» у польському романі, за «справжньою» версією Загребельного — «звичайний піхур, чоловічок непоказний і, сказати б, мізерний. <...> Великий муж, хоч і малий тілом!» [10, 427]. Нагадаємо, що Скшетуський є й персонажем трилогії Івана Ле, тож Загребельний полемізує одразу із двома попередниками.

Таким чином, сумнівними або просто брехливими виявляються численні (у підтексті — усі) художні версії образу Хмельницького, у польській і українській парадигмах, пізній народницькій і соцреалістичній.

Найбільш багатозаровий інтертекстуальний діалог знаходимо на самому початку роману.

Коли засинають втомлені любощами закохані, коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди, коли королі сходять з пишних своїх парсун у позолочених рамах, а давно вмерлі красуні шукають свою навіки втрачену принадливість, коли жоден птах не заспіває, коли ще не леліє обрій, коли зітхання проноситься в просторі й лине сум над степами, — може, саме тоді й мені з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторої київської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу, яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника? («В темных лаврах гигант на скале завтра станет ребячьей забавой...»)

Та вже зривався з скелі один гігант і скакав отак крізь віки, і цокіт копит розлякував нещасних сиріт, покинутих жінок і знедолених людей.

Тож не буде цокоту і скакати я не буду [10, 7].

У цьому фрагменті автор спирається на принаймні чотири тексти-попередники. Один процитовано: це рядки з похмурого вірша Інокентія Анненського «Петербург» [1, 199]. Другий легко впізнається: це пушкінський «Мідний вершник» («цокіт копит» — «тяжело-звонкое скаканье» [19:4, 394]). У Пушкіна пам'ятник переслідував лише одну людину, а множина «знедолених людей» указує на те, що в підтексті присутній і вірш Міцкевича «Пам'ятник Петрові Великому»: «*Car Piotr wuścił rumakowi wodze, / Widać, że leciał, tratując po drodze...*» [28, 247] (у перекладі Максима Рильського експресію послаблено: «А цар Петро пустив повіддя румакові, / Він потоптом промчав по всій землі спадкової...» [15:1, 366]). Міцкевич протиставляє петербурзькому пам'ятнику римський — Маркові Аврелію: там «*Dzieci przyjsć blisko, ojca widzieć mogą*» [28, 247] («До батька підійти без жаху можуть діти» [15:1, 366]). Ідеться, власне, не про дітей, а про підданців імператора, однак антитеза працює і в романі Загребельного: пам'ятник Богданові — не монумент Петру, і саме тому малеча грається біля постаменту. Через відсилку до Мідного вершника вгадується й четвертий інтертекстуальний зв'язок — із Шевченковим «Сном» як головним антиімперським твором української літератури, з його знущальним зображенням петербурзької статуї.

Присутність Шевченка в романі постійна і вкрай неоднозначна. Часто розповідач уводить цитати з його поезії так само, як і з інших авторів — (не дуже) приховано. Ці віршовані рядки використовуються в романі як історичний коментар, поряд із народними думами [10, 263, 482]. Про своїх побратимів Богдан каже як про «справжніх лицарів *запеки*, яких і *вогонь не пече*, і вода не бере» [10, 296] (пор. «Огонь запеклих не пече» [27:1, 237]). «Але *возвишатися над рабами німими*, здобувати велич коштом *малих* сих чи ж годиться?» [10, 118] (пор. «Возвеличу / Малих отих рабів німих!» [27:2, 281]). Запитання з ліричної поеми «І мертвим, і живим...» відлунюють за двісті років до її появи: «І хто б міг сказати, що ось так здобувається безсмертя, воля й історія для цілого народу! <...> *Хто ми і що?*» [10, 150]; «...і тоді ми відчули, *хто ми і навіщо...*» [10, 185]. Звернення до Шевченкової образності вчоргове виводить розповідь за межі часу, цього разу експліцитно: «В моїй землі лилось завжди занадто багато крові. <...> *І потечуть кривавії...* Чому

вони текли через усю нашу історію? Я хотів перепинити ту течію і пролив крові ще більше, після чого (себто після моєї смерті, висловлюючись примітивною мовою історії) потече її ще більше» [10, 461—462]. Тут бачимо ремінісценції з «Послання» і «Кавказу»: «І потече сторіками / Кров у синє море...» [27:1, 349], «А поки що течуть ріки, / Криваві ріки!» [27:1, 344]. Розповідач роману поєднує минуле, яке переходить у вічне теперішнє («лилось завжди») з майбутнім («потечуть»). Тож і «правнуки погані» згадані двічі — як представники минулого («нащадки православних предків, правнуки погані» [10, 483]) і далекого, навіть постшевченківського майбутнього (ідеться про «ворогів», супротивників «возз'єднання» України з Росією: «Я хотів би поглянути на тих правнуків поганих...» [10, 499]).

Богдан як засновник нової української нації — а ця його роль постійно наголошується в романі — дорівнює Шевченкові як історичний діяч і пророк. Шевченкове ім'я, поряд з іменем Сковороди, уперше прямо названо в романі, коли Хмельницький дорівнюється до них, іще не народжених, і «мислі їхні великі вогненно зблиснули перед [Богдановими] очима» [10, 263]. І водночас, попри це, як зазначила Н. Зборовська, «передусім художня інтерпретація образу українського гетьмана *полемізує* з Т. Шевченком» (курсив мій) [11, 12].

І найбільший поет мого народу, який попервах возвеличував мої діла, згодом напише слова гіркі й жорстоко несправедливі: «Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала — у колиці б задушила, під серцем приспала». Та що йому гетьмани, коли він повставав і проти самого бога. Бо він геній, а геніям даються сили незмірні. Генія народжує вже й не просто жінка, а ціла нація. Мені ж ще тільки довелося творити цю націю. То хто міг народити мене? [10, 20].

Загребельний — і тут ідеться саме про біографічного автора — не замовчує ідеологічну несумісність Шевченка з партійними постановами про вікопомне значення Переяславської ради. Цій проблемі мали так чи так давати раду й коментатори радянських видань «Кобзаря», називаючи ставлення Шевченка до Хмельницького «своєрідною критикою тогочасного [самодержавного] ладу» [25, 589], яка «зумовлюється тяжким становищем українського народу, що зазнавав соціального і національного гноблення» [26, 477].

Романіст знайшов свій варіант — і знов інтертекстуальний. Лист Хмельницького до царя з проханням протекторату названо так: «Лист у вічність! До всіх нащадків — малих і великих, темних і просвіщених, народжених і ненароджених» [10, 268]. Радянська міфологія («Лист у вічність» — назва новели з «Вершників» Юрія Яновського про «більшовицьке повстання проти гетьмана і німців») поєднується, як зазначив іще М. Павлишин [17, 63], із відсилкою до Шевченкового «Послання». Отже, і боротьба за «возз'єднання», і повстання за радянську владу ніби стають виконанням поетових приписів — до його народження і після його смерті.

Утім, такий прямий ідеологічний хід не знімає головну проблему: розповідач роману хоч і не погоджується із Шевченковою оцінкою геть-

мана, але все одно її наводить. Читач, зрештою, має сам визначити, кому він довіряє більше і з якої причини. Оскільки цитату з «Розритої могили» наведено в першому розділі роману, то всі наступні мають сприйматися саме в цій — у край двозначній — ідеологічній перспективі.

Таким же двозначним постає Богданів спогад про жінку, «що несла в Переяславі на коромислі відра з водою і прихилила одне, щоб напилося мале хлоп'я, і вода лилася на землю, хлоп'я після кожного ковтка зводило розсміяні очі на жінку, а вона теж сміялася і була прекрасна, як божа мати» [10, 42]. Окрім алюзії на вірш «У наших раї на землі...», тут, безперечно, присутня і згадка про героїню «Великого льоху», яка «води набрала / Та вповні шлях і перейшла; / А того й не знала, / Що він їхав в Переяслов / Москві присягати!..» [27:1, 315]. Хмельницький тут згадує подію, що стала значно раніше, проте однозначна Шевченкова оцінка «возз'єднання» знову виникає в підтексті, цього разу без привернення читацької уваги і без прямих заперечень. (Про «Великий льох» нагадує й побіжний переклад плітки, ніби «Хмельницький закопує в землю скарби» [10, 304].)

І ще один епізод роману виразно полемічний щодо Шевченка, хоча й не має стосунку до Переяславської ради. У розділі 26 [10, 280—287] зображено єврейський погром, при тому що Загребельний, як побачимо далі, переважно уникає теми міжнаціональної ворожнечі. Розділ виявився настільки незручним для радянської «дружби народів», що чималу його частину не допустили до друку й автор опублікував забронований фрагмент значно пізніше [8, 105—108]. Але не менш важливо, що цей розділ, засуджуючи криваве беззаконня, відверто протистоїть і романтичній однозначності «Гайдамаків». Саме тому в цьому епізоді з'являються анахронічні «свячені ножі»: «Черкни його ножем освяченим по шиї — та й уже!» — наказує сотник Забудський і отримує відповідь: «Гріх же, пане сотнику! Люди ж!» [10, 284—285].

На відміну від «Гайдамаків», не поляки, а козаки гупають у двері шинкаря: «Відчиняй, проклятий шинкарю, та давай меду-горілки!» [10, 221] (пор.: «Одчиняй, проклятий жиде!» [27:1, 138]). «А тоді кажуть моїй Рузі, ану ж, кажуть, повернись задком та передком та потруси своїми шлеєрами!» [10, 221] (пор.: «Перед паном Хведором / Ходить жид ходором / І задком, / І передком / Перед паном Хведірком» [27:1, 140]).

З ким же має погодитися читач? І в чому саме?

Належить розглянути, як наскрізна двозначність проявляється в авторському опрацюванні історичних джерел, як первинних, так і вторинних. Це дасть змогу зробити висновки щодо того, чи випадає назвати стратегію роману «езоповою мовою», чи твір Загребельного і в цьому уникає прямих відповідей.

(Друга частина дослідження — у наступному номері)

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анненский И. Ф.* Стихотворения и трагедии. Ленинград: Советский писатель, 1959. 670 с.
2. *Ахматова А.* Стихотворения и поэмы. Ленинград: Советский писатель, 1976. 560 с.
3. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского // *Бахтин М. М.* Собрание сочинений: В 7 т. Т. 6. Москва: Русские словари; Языки славянской культуры, 2002. С. 5—300.
4. *Галич О. А.* «Я, Богдан» П. Загребельного як новий жанровий тип біографічного роману // Таїни художнього тексту (до проблеми поезики тексту): Зб. наукових праць. Вип. 10. Дніпропетровськ: Пороги, 2010. С. 24—29.
5. *Дзюба І.* «Перший розум наш...» // *Дзюба І.* З криниці літ: У 3 т. Т. 1. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 444—448.
6. *Дончик В., Слабошпицький М.* Осмислювати історію — дбати про майбутнє (Діалог) // *Дончик В.* Істина — особистість (Проза Павла Загребельного): Літературно-критичний нарис. Київ: Радянський письменник, 1984. С. 156—194.
7. *Жулинський М.* Сповідь у безсмерті. Роздуми про новий роман П. Загребельного «Я, Богдан» // Літературна Україна. 1983. 7 липня. № 27. С. 3, 6.
8. *Загребельний П.* Думки на розхристі. 1974—2003. Київ: Пульсари, 2008. 237 с.
9. *Загребельний П.* Твори: У 6 т. Київ: Дніпро, 1979—1981.
10. *Загребельний П.* Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. Київ: Радянський письменник, 1983. 511 с.
11. *Зборовська Н.* Влада і свобода в романах Павла Загребельного // Слово і Час. 2011. № 10. С. 3—23.
12. *Іваничук Р.* Минувшину згадують, дбаючи про майбутнє // *Іваничук Р.* Чистий метал людського слова. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 110—124.
13. *Ільницький М. М.* Людина в історії (Сучасний український історичний роман). Київ: Дніпро, 1989. 356 с.
14. *Куліш П.* Малєвана Гайдамашина // Правда. 1876. № 9. С. 349—358; № 10. С. 384—394; № 11. С. 420—427; № 12. С. 460—471.
15. *Мицкевич А.* Вибрані твори: У 2 т. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955.
16. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: У 10 т. Київ: Наукова думка, 1965—1968.
17. *Павлишин М.* «Я, Богдан (сповідь у славі)» Павла Загребельного // *Павлишин М.* Канон та іконостас. Київ: Час, 1997. С. 62—70.
18. *Пастернак Б.* Стихотворения и поэмы. Ленинград: Советский писатель, 1977. 608 с.
19. *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений: В 10 т. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950—1951.
20. *Сосюра В. М.* Вибрані твори: У 2 т. Київ: Наукова думка, 2000.
21. *Стороженко О.* Українські оповідання: [У 2 кн.] Санктпетербург, 1863.
22. Сьвяте письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. У Відні. Видане Британського і заграничного біблійного товариства, 1912. 825, 249 с.
23. *Фащенко В. В.* Павло Загребельний. Нарис творчості. Київ: Дніпро, 1984. 207 с.
24. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1976—1986.
25. *Шевченко Т.* Кобзар. Київ: Дніпро, 1985. 622 с.
26. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1989. 528 с.
27. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. Київ: Наукова думка, 2001—2014.
28. *Mickiewicz A.* Dziady. Wrocław: H. Skutsch, 1864. 272 s.

Отримано 4 червня 2022 р.

REFERENCES

1. Annenskii, I. F. (1959). *Stikhotvoreniia i tragedii*. Leningrad: Sovetskii pisatel. [in Russian]
2. Akhmatova, A. (1976). *Stikhotvoreniia i poemy*. Leningrad: Sovetskii pisatel. [in Russian]
3. Bakhtin, M. M. (2002). Problemy poetiki Dostoevskogo. In M. M. Bakhtin, *Sobranie sochinenii* (Vols. 1—7, Vol. 6; pp. 5—300). Moscow: Russkii slovari; Yazyki slavianskoi kul'tury. [in Russian]

4. Halych, O. A. (2010). "Ya, Bohdan" P. Zahrebelnoho yak novyi zhanroviy typ biohrafichnoho romanu. *Tainy khudozhnogo tekstu (do problemy poetyky tekstu): Zbirnyk naukovykh prats*, 10, 24—29. [in Ukrainian]
5. Dziuba, I. (2006). "Persnyi rozum nash..." In I. Dziuba, *Z krynytsi lit* (Vols. 1—3, Vol. 1; pp. 444—448). Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". [in Ukrainian]
6. Donchyk, V., & Slaboshpytskyi, M. (1984). Osmysliuvaty istoriiu — dbaty pro maibutnie (Dialoh). In V. Donchyk, *Istyna — osobystist (Proza Pavla Zahrebelnoho): Literaturno-krytychnyi narys* (pp. 156—194). Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [in Ukrainian]
7. Zhulynskyi, M. (1983, July 7). Spovid u bezsmerti. Rozdumy pro novyi roman P. Zahrebelnoho "Ya, Bohdan". *Literaturna Ukraina*, 27, 3, 6. [in Ukrainian]
8. Zahrebelnyi, P. (2008). *Dumky narozkbryst. 1974—2003*. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian]
9. Zahrebelnyi, P. (1979—1981). *Tvory* (Vols. 1—6). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
10. Zahrebelnyi, P. (1983). *Ya, Bohdan (Spovid u slavi): Roman*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [in Ukrainian]
11. Zborovska, N. (2011). Vlada i svoboda v romanakh Pavla Zahrebelnoho. *Slovo i Chas*, 10, 3—23. [in Ukrainian]
12. Ivanychuk, R. (1991). Mynuvshynu zhaduiut, dbaiuchy pro maibutnie. In R. Ivanychuk, *Chystyi metal liudskoho slova* (pp. 110—124). Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [in Ukrainian]
13. Ilnytskyi, M. M. (1989). *Liudyna v istorii (Suchasnyi ukrainskyi istorychnyi roman)*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
14. Kulish, P. (1876). Maliovana haidamashchyna. *Pravda*, 9, 349—358; 10, 384—394; 11, 420—427; 12, 460—471. [in Ukrainian]
15. Mickiewicz, A. (1955). *Vybrani tvory* (Vols. 1—2; Trans.). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian]
16. Nechui-Levytskyi, I. S. (1965—1968). *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—10). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
17. Pavlyshyn, M. (1997). "Ya, Bohdan (spovid u slavi)" Pavla Zahrebelnoho. In M. Pavlyshyn, *Kanon ta ikonostas* (pp. 62—70). Kyiv: Chas. [in Ukrainian]
18. Pasternak, B. (1977). *Stikhotvoreniia i poemy*. Leningrad: Sovetskii pisatel. [in Russian]
19. Pushkin, A. S. (1950—1951). *Polnoie sobranie sochinenii* (Vols. 1—10). Moscow, Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian]
20. Sosiura, V. M. (2000). *Vybrani tvory* (Vols. 1—2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
21. Storozhenko, O. (1863). *Ukraiinski opovidannia* (Books. 1—2). Saint Petersburg. [in Ukrainian]
22. *Sviate pysmo Staroho i Novoho Zavitu*. (1912). (P. Kulish, I. Nechui-Levytskyi, & I. Puliui, Trans.). Vienna: Vydanie Brytanskoho i zahranynchnoho bibliinoho tovarystva. [in Ukrainian]
23. Fashchenko, V. V. (1984). *Pavlo Zahrebelnyi. Narys tvorchosti*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
24. Franko, I. (1976—1986). *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—50). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
25. Shevchenko, T. (1985). *Kobzar*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian and Russian]
26. Shevchenko, T. (1989). *Povne zibrannia tvoriv* (Vols. 1—12, Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian and Russian]
27. Shevchenko, T. (2001—2014). *Povne zibrannia tvoriv* (Vols. 1—12). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian and Russian]
28. Mickiewicz, A. (1864). *Dziady*. Wrocław: H. Skutsch. [in Polish]

Received 4 June 2022

Mykhailo Nazarenko, PhD, docent
Educational and Scholarly Institute of Philology,
Tarasa Shevchenko National University of Kyiv
14 Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601
e-mail: petrogulak@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3650-162X>

THE AMBIGUITY OF INTERTEXT: SOURCES AND
FUNCTIONS OF QUOTATIONS IN PAVLO ZAHREBELNYI'S NOVEL
"I, BOHDAN (CONFESSION IN GLORY)". PART ONE

The paper is the first part of a study on the poetics of intertext in Pavlo Zahrebelnyi's novel "I, Bohdan". The work by Zahrebelnyi vividly illustrates the difference between the intention of the author and the intention of the text. The writer's self-commentaries were inevitably ideologically engaged, while the intention of the text, that is, the textual strategy of the novel, can be reconstructed. Special attention should be paid to the textual points where the senses are generated and tensions or contradictions between different levels of the text emerge — especially those between direct utterance and intertextual subtext. Thus, the definition of the intention of the text is at the same time its deconstruction, in the Derridian sense of the word. The unambiguity of the ideological content of the novel is greatly complicated by the introduction of the direct and hidden quotations and allusions to the writers who lived and worked long after Khmelnytskyi's time. These authors may be Ukrainian (Skovoroda, Shevchenko, Franko, Kotsiubynskyi, Tychyna, Sosiura), Russian (Pushkin, Akhmatova, Pasternak, Bakhtin), European and American (Mickiewicz, Faulkner, Churchill). The narrator of the novel is Bohdan Khmelnytskyi, a monument in the Kyiv square and at the same time a hetman who's dying in 1657. The hero exists beyond time and at every point in time. Anachronistic quotations contribute to the creation of the image of the hetman as the embodiment of all the Ukrainian history and culture in the world context. The narrator sometimes enters into a dialogue with the authors of the original texts and may argue with them. Numerous (or even all) literary versions of Khmelnytskyi's image, in the Polish and Ukrainian paradigms, the late populist and the socialist realist ones, are presented as dubious or simply false. The main objects of controversy are Sienkiewicz (as the author of the novel most hostile to the hetman) and Shevchenko (as the author most critical towards Khmelnytskyi in the Ukrainian tradition). Bohdan as the founder of the new Ukrainian nation is equal to Shevchenko as a historical figure and prophet; the narrator of the novel, although he disagrees with Shevchenko's opinion, still cites it. The reader, in the end, must decide for himself whom he trusts more and for what reason. Since Shevchenko's ruthless words are quoted in the first chapter of the novel, the rest should be read in this — extremely ambiguous — ideological perspective.

Keywords: historical novel, intertext, intention of the text, deconstruction, anachronism.